

BENKŐ TIMEA

JÁROSI ANDOR ÉS A LITURGIAREFORM

Hatások, olvasmányok, testvérközösségek

■ Az erdélyi magyar evangélikusok mai úrvacsorai istentiszteleti rendje annak a liturgiai megújulási mozgalomnak köszönhető, melynek szellemi és lelki atyja Járosi Andor, kolozsvári evangélikus lelkész, teológiai tanár volt. A magyarországi evangélikus liturgiától néhány elemben eltérő istentiszteleti rend még hosszú évekig formálódott. Régóta köztudott, hogy a liturgia elsősorban a berneucheni liturgiai mozgalom által az 1920-as évektől kezdve Németországban kidolgozott úrvacsorai istentiszteleti rend hatását mutatja. Az erdélyi evangélikus liturgia mégsem szolgál másolata a berneucheni liturgiának, hiszen Járosi és munkatársai, közöttük főként id. Kiss Béla, megpróbálták az istentiszteleti rendet az erdélyi gyülekezetek hagyományához, a híveknek a németországi egyháztagoktól különböző lelki alkatához igazítani. Ennek ellenére a liturgián jól felismerhetők a berneucheni liturgiának jellegzetes vonásai, köztük a kenyér megtörésekor az 1Kor 10,15 parafrázisa, valamint a szertartás végén felolvasott János-prológus néhány verse, az úgynevezett Záró-evangélium.

Járosi Andor, majd id. Kiss Béla tragikus elvesztését követően, valamint az 1944-es időszakot követő egyházellenes megnyilvánulások miatt a liturgiareform az 1950-es években megrekedt az erdélyi magyar evangélikus egyházban. Egy új ágenda akkorra már összeállt anyagának csak töredéke jelenhetett meg egy kis füzetben, melyet a gyülekezetnek szántak, s mely később



Keserűen ismerték fel, hogy „az istentisztelet és benne a prédikáció esztétikai, intellektuális élménnyé korcsosult Erdélyben”.

bekerült az 1955-ben kiadott énekeskönyv függelékébe.¹ Végül 1982-ben jelenhetett meg egy új agenda, de csak az előkészített anyagnak egy része, a liturgiának minden istentiszteleti alkalomra kidolgozott ún. sajátos változó részei (proprium) nélkül.² Ide tartoznak az egyes alkalmak bibliai olvasmányai (evangélium, epistola) és az igehirdetési alapige, az introitus az azt keretező antifónával, a hét témáját összegző bibliai vezérige (Wochenspruch), az ezzel összecsengő hét éneke, de ide tartoznak a különböző szintén alkalomról alkalomra változó imádságok is, mint a kollektá imádság. Néhány éve a Romániai Evangélikus Lutheránus Egyház új agenda kiadását tervezi, melynek előkészítésekor előbb össze kellett gyűjteni a Járosi-féle liturgiareform nyomtatásban máig sem publikált eredményeit, hogy majd ezeket is figyelembe véve, a jelenkori helyzetre igazított, mai nyelvezetet használó új istentiszteleti rendtartást lehessen megszerkeszteni. Az új agenda előkészítésének céljával a Romániai Evangélikus Lutheránus Egyház egy lelkészkonferenciát szervezett 2012 szeptemberében Brassóban, ahol előadást tartottam *A Járosi-liturgia formásai és kialakulásának szakaszai* címmel. Az előadásban ismertettem a Járosi-liturgia kialakításában szerepet játszó istentiszteleti rendeket, ágendákat, másrészt felvázoltam a Járosi-liturgia alakulásának rövid történetét és az istentiszteleti rend különböző változatait.³ Akkor már egyértelműen megállapítható volt, hogy az elsőként a kolozsvári evangélikus gyülekezetben kipróbált új, a lutheri irányelvek mentén összeállított istentiszteleti rend forrása a berneucheni közösség előbb 1923-ban, majd 1937-ben megjelentetett ágendája volt.⁴ Az előadás után felmerült a kérdés, hogy egyáltalán miként volt lehetséges, hogy az akkoriban még Németországban is csak szűk körben ismert úrvacsorai liturgiát az 1930-as években Kolozsváron Járosi már alkalmazta. A 2012-ben tartott előadás óta előkerült néhány olyan ágendakiadás és néhány olyan liturgikai munka, melyek Járosi Andor jegyzeteit és bejegyzéseit őrzik. A bejegyzésekkel ellátott könyvek egy része Járosi magánkönyvtárából való, más része a Kolozsvári Református Teológia vagy a Kolozsvári Evangélikus Egyházközség pecsétjével van ellátva. Ezeket a nyomtatványokat vizsgálva fény derül néhány, a Járosi-liturgiával kapcsolatos új összefüggésre, valamint érdekes részleteket tudhatunk meg Járosi olvasmányairól, jegyzetelési módszeréről. Ha összevetjük a jegyzeteket tartalmazó anyagot az eddig e témában megjelent irodalommal, Járosi úgy jelenik meg előttünk, mint hiteles lelkipásztor és tudós teológus, aki jól ismerte a Michaelsbruderschaft közösségét, Erdélyben pedig nevéhez is kapcsolódik a Michaelsbruderschafttal rokon szellemiségű testvérközösségek szolgálata vagy éppen megalapítása. A Járosi-liturgia alakulásában fontos szerepet játszottak mind olvasmányai, mind pedig azok a szellemi és lelki közösségek, melyeknek tagja volt, vagy melyektől teológiát, életvezetési mintát tanult.

A berneucheni mozgalom és a Michaelsbruderschaft-úrvacsora liturgiája

■ A berneucheni liturgiai mozgalom liturgiájával és sajátos lelki élet mintájával is hatott Járosi Andor erdélyi liturgiareformjára. A berneucheni közösség ugyanis nemcsak egy megújított istentiszteleti rend kialakítására törekvő közösség volt, hanem egy olyan lelki testvérközösség csirája (Bruderschaft), melyben minden egyes testvér saját teljes életére és az egyház megújult életére is úgy tekint mint okos istentiszteletre. Az ige szilárd alapján álló biztos öntudat, és éppen ezért a mások felé is félelem nélkül nyitni tudó tolerancia jellemzi a közösséget.

Az első agenda jellegű kiadványuk Karl Bernhard Ritter, a Michaelsbruderschaft egyik megállapítójának munkája, melyet Ritter a berlini Deutsche Dom lelkészeként állított össze és jelentett meg 1923-ban, eredetileg a berlini egyetemisták gyülekezetének áhítataira és istentisztelei alkalmaira. A kis füzeteszerű kiadvány a *Der Deutsche Dom. Liturgische Ordnung für Beichte und Feier des Hl. Abendmahls; Tages- und Abendgebet* címet viseli, a gyónás és az úrvacsora rendjét, valamint a reggeli, déli és esti könyörgést tartalmazza.⁵ Ezt a kis füzetet vitte magával Karl Bernhard Ritter a Magdeburghoz közeli Angern várába, ahol diákkonferenciára gyűltek össze az egyház megújulásáért tenni akaró, az ifjúsági mozgalomból (Jugendbewegung) érkező fiatalok. A következő találkozóra Berneuchenben került sor, ettől kezdve ezek a konferenciák az egyház megújulásáért imádkozó és munkálkodó ifjak baráti közösségének találkozói lettek, immár hivatalosan is bejegyzett mozgalommá alakultak át. A közösség 1923–1927 között évente összegyűlt Berneuchenben. A berneucheni találkozások, az ima-közösség és istentiszteleti közösség eredménye a mozgalom elvi megalapozását nyújtó *Berneuchener Buch* (1926)⁶, valamint a *Der Deutsche Dom* sorozatban megjelent több kisméretű kiadvány, melyek a liturgikus megújulás addigi eredményeit dokumentálják, és az egyes liturgiákat közlik.⁷

Hogy a berneucheni mozgalom több volt egy csak kizárólag a liturgia megújítására törekedő reformmozgalomnál, az is jelzi, hogy a berneucheni közösségből több testvérközösség is alakult. Mindebben kiemelkedő szerepet játszott Marburg és a marburgi egyetem. A marburgi egyetemi templom Kereszt-Kápolnájában (Kreuzkapelle) alapította meg 22 berneucheni közösséghez tartozó férfi 1931 Szent Mihály napján az Evangélikus Mihály Testvérközösséget, ismert nevén Evangelische Michaelsbruderschaft közösséget. A közösség egyik vezéregyénisége, Karl Bernhard Ritter, aki már 1925-től a marburgi egyetemi templom lelkésze volt, meghívta a közösséget 1931 ősziére Marburgba, ahol elhatározták a szorosabb testvérközösség megalapítását. Jellegetes célkitűzésük a rendszeres, úrvacsorára épülő istentiszteleti élet, a Szentírás olvasása és tanulmányozása, a napi imaórák megtartása, és személyes lelkigondozás gyakorlása, amiben az újból felfedezett gyónás is fontos szerepet játszott. A marburgi egyetemen napjainkig hagyomány, hogy csütörtökönként és nagy ünnepeken evangélikus misét, azaz a berneucheni liturgiával ünnepelt úrvacsorás istentiszteletet tartanak. Az egyetem és a Michaelsbruderschaft szoros kapcsolata 2008-ig abban is kifejezésre jutott, hogy 1931–2008 között mindig olyan egyetemi lelkészt választottak, aki tagja volt a Michaelsbruderschaft közösségnek.⁸ A Michaelsbruderschaft közösséggel szinte egy időben született a Berneuchener Kreis, (később Berneuchener Dienst), melyben férfiak és nők is részt vehetnek, egy olyan öku-menikus közösség, mely a Michaelsbruderschafthoz hasonló célkitűzéseket fogalmazott meg. A Michaelsbruderschaftból 1989-ben vált ki egy fiatalabb közösség, melyben az előbbihez képest lényeges különbség, hogy nők is tagjai lehetnek.⁹ Egyik közösség sem tekinti magát külön egyházszervezetnek, hanem arra törekednek, hogy a testvérközösségben szerzett tapasztalatokat és lelki, hitbéli megerősödést arra használják, hogy mindenki a saját egyházában építse az Egyházat.

A berneucheni közösség nevéhez kapcsolódó kiadványok között további ágendákat találunk, melyek között az 1950-ben megjelent *Die Ordnung der Messe*¹⁰ egyetlen olyan munka, melyet ugyan a berneucheni közösség vezető személyiségei szerkesztettek, de nem a berneucheni közösség, illetve a közösségből

kinőtt testvérközösségek istentiszteleti és imaalkalmaira szántak. Az agenda csak az úrvacsora-liturgiát tartalmazza a berneucheni gyakorlat szerint (valamivel leegyszerűsítve), melyet abban a reményben bocsátottak ki, hogy az majd a Németországi Protestáns Egyház (EKD) Lutheránus Liturgikai Bizottsága (Lutherische Liturgische Konferenz) jóváhagyásával bekerül az EKD éppen előkészületben lévő új ágendájába. Az 1955-ben kiadott új hivatalos ágendába, az ún. *Agende I* úrvacsoraliturgiájába végül nem kerültek bele a berneucheni úrvacsorai liturgiai sajátos állandó elemei.¹¹ Ennek ellenére ez a kiadvány éppen úgy, mint az úrvacsoraliturgia előtt már mejelentetett, az egyházi év minden alkalmára kidolgozott imádságokat tartalmazó gyűjtemény (*Gebete für das Jahr der Kirche*, 1948)¹² hatással volt a német lutheránus egyház istentiszteletének a háborút követő időszakban kibontakozó reformjára.

Az elmúlt évtizedekben kétszer revideálta a Michaelsbruderschaft az istentiszteleti rendtartását, mivel azonban a kommunista uralom idején megszakadt a kapcsolat az erdélyiek és a berneucheni mozgalom között, ezek az ágendák már nem voltak hatással az erdélyi magyar evangélikus istentisztelet alakulására.

A berneucheni mozgalom úrvacsorai liturgiáin jól kimutatható a fokozatos változás. Ez nem valamiféle bizonytalanságnak vagy pedig az istentisztelet teológiájának értelmezésében történt módosulásnak tudható be, hanem annak, hogy a mozgalom nem csupán egy elméleti liturgiai reformot hajtott végre, hanem megélt istentiszteleti életében gyakorolta a liturgiát. A mozgalom hitvallása szerint a testvérközösség tagjait, a testvéreket (Bruder) mint keresztyény testvéri, liturgikus közösséget a közös úrvacsora, az istentisztelet ünneplése, a közös imádság és gyónás köti össze. Talán éppen abban rejlik a mozgalom máig érezhető hatása a lutheránus istentisztelet alakulására, hogynem csak elméletileg formálják, de rendszeresen ünneplik a liturgiát. A Michaelsbruderschaft ágendáiban található istentiszteleti rendeket ténylegesen megünnepeelt különleges istentiszteleti alkalmakra szerkesztették, majd az alkalmat követően többször is az adott rend szerint ünnepelelték az úrvacsorát. A konvinti gyűléseken, konferenciákon tartott istentiszteletek között eltelt időszakban folyamatosan kutatták, vizsgálták a különféle liturgiákat. Ha valahol újabb, az úrvacsora evangélikus értelmezése szerinti lényegének még inkább megfelelő elemmel találkoztak, azt teológiailag elemezték, próba jelleggel beillesztették saját istentiszteleti rendjükbe, majd következő istentiszteleti alkalmakon kipróbálták. Ha valamelyik liturgiai elem elméletileg is és a gyakorlatban is megfelelt, akkor egy következő kiadványukban már felvették az istentisztelet elemei közé.

Az úrvacsoraliturgián megmutatkozik a Michaelsbruderschaftnak az a szándéka, hogy újraformálja, illetve helyreállítsa a lutheránus istentiszteletet. Egyrészt jól tetten érhető benne az evangélikus hagyományhoz való ragaszkodás, az istentisztelet eredeti lutheránus értelmezése. Azonban az istentiszteleti élet megújítása náluk nem merült ki abban, hogy maradéktalanul helyreállították volna a 16. századi lutheri liturgiát. Az új forma keresésekor megismerkedtek a keleti egyház liturgiájával és az ógyházi liturgiákkal, elemezték és értelmezték azokat, hogy így a lehető legtöbbet megízlelhessenek az ősegyház eucharisztia-ünnepeinek örvendező jellegéből.¹³ Így kerültek be a berneucheni kör liturgiájába olyan elemek, melyekkel addig lutheránus istentiszteleten nem találkozhatunk, és melyeket a Didache úrvacsoráról szóló híradásából vagy éppen a keleti egyház gyakorlatából ismerhetünk, közöttük a Didache Maranatha-könyörgése, egy offertórium, az anamnézis és epiklézis. Ennek a gazdagodásnak köszönhető-

en a berneucheni közösségben jól érezhetik magukat a különböző felekezetekhez tartozó hívek is. Az óegyházi elemekkel a római katolikus egyház hagyománya felé nyitott a közösség, az óegyházi elemek közül a keleti egyházban megőrzött istentiszteleti elemeknek a berneucheni úrvacsorai liturgiába való felvételének következtében a kereszténység keleti ágához tartozók ismerhetnek istentiszteleti szokásukra a berneucheni liturgiában. A többféle hagyomány együttes megjelenítésének azonban az volt a feltétele, hogy a lutheránus istentisztelet értelmezésekor ismét több hangsúly kerüljön a liturgia titokzatos (mysterium) és jelképekben beszélő (symbolum) jellegére.

Járosi Andor és a berneucheni mozgalom istentiszteleti rendtartása

■ A Járosi Andor emlékére megjelentett írások között Kiss Béla ír Járosi Andor liturgiai munkásságáról. Ebben részletesen szól a Járosi-féle úrvacsorai liturgia keletkezéséről és annak további alakulásáról.¹⁴ Az írásból kiolvasható, hogy Járosit ugyanaz a szükség indította az egyház és az istentisztelet megújítására, mint amit a berneucheni mozgalom képviselői Németországban láttak. Amikor az első világháborút követő időszakban támaszt és erőt kerestek az egyházban, a német helyzethez hasonlóan egy eltorzul egyházra leltek, mely nem tudta betölteni misszióját. Keserűen ismerték fel, hogy „az istentisztelet és benne a prédikáció esztétikai, intellektuális élménnyé korcsosult Erdélyben”. Kis Béla szerint Járosi azonnal elkezdte liturgiai mozgalmát, miután hazatért németországi tanulmányútjáról, és szembesül ezzel a korcs helyzettel.¹⁵ Járosi 1923-ban tért vissza Kolozsvárra, s miután felettese, Kirchknopf Gusztáv evangélikus lelkész a szász egyházvezetéssel történt összetűzése miatt 1923. december 15-én kénytelen volt elhagyni az országot,¹⁶ Járosi egy szétzilált gyülekezetet kellett újrászervezzen, majd 1926-ban lépett elő a gyülekezet rendes lelkészévé.¹⁷ Arról nincsenek pontos adataink, hogy Járosi mikor kezdte el a kolozsvári evangélikus gyülekezetben bevezetni az általa kidolgozott Lutheri tanításon alapuló úrvacsorai rendtartást. Bár kétségtelen, hogy különben áldatlan állapot uralkodott a lelkészétől megfosztott gyülekezetben, egy reform véghezvitelére mindenképpen alkalmasabb volt Járosi számára egy olyan közösség, melynek immár egyetlen lelki vezetője ő maga volt, és nem kellett a princípálist is meggyőzni az újítás szükségességéről.

Ha biztosat nem is tudunk, fennmaradt azonban az 1920-as években a kolozsvári evangélikus gyülekezet istentisztelet használatára összeállított gépelt istentiszteleti rendje, melynek szerkezetén már egyértelműen megmutatkozik a berneucheni úrvacsorai liturgia hatása. Az úrvacsorát követő hálaadó imádság után itt már elhangzanak a Jn1, 1.2.14. versei. Mivel a nyomtatott istentiszteleti rend a gyülekezet számára készült, és nem tartalmazza a lelkész által mondott vagy énekelt részeket, a felsorolás alapján azt már nem lehet rekonstruálni, hogy az úrvacsorai részben az „Előkészítő imádság” tartalmazta-e az epiklézist, anamnézist, és azt sem állapíthatjuk meg pontosan, hogy elhangzott-e a kenyér megtörésekor az 1Kor 10,16.¹⁸

Az első biztos adatunk arra nézve, hogy a kolozsvári gyülekezetben már az új rendtartás szerint tartották az úrvacsorai istentiszteleteket, 1931-ből származik, amikor egy levélben Frint Lajos aradi lelkész, evangélikus szuperintendens arra buzdította a Kolozsvári Református Teológiai Fakultáson tanuló evangélikus hallgatókat, hogy igyekezzenek elsajátítani a Járosi-féle liturgiát, melyet Kolozsváron és már több gyülekezetben is bevezettek.¹⁹

Az berneucheni istentiszteleti rend részletes ismeretéről vall Járosi magántanári dolgozata, melyben a németországi liturgiai reformmozgalmak között talán a legrészletesebben tárgyalja a berneucheni mozgalom istentiszteletről vallott tanítását és rendtartásuk menetét.²⁰ Ekkor a berneucheni mozgalom közösségeiben már az 1926-ban *Die Deutsche Messe* címmel kiadott ágendában található úrvacsorai liturgiát használták, amit ott találunk Járosi Andor dolgozatának irodalomjegyzékében is.²¹ A dolgozatban azonban feltűnik, hogy Járosi a dolgozat előkészítésének, illetve kiadásának évében megjelent legújabb irodalmat is ismerte, hiszen a berneucheni mozgalom kiadványai között felsorolja az 1931-ben megjelent *Heilige Schrift* és az 1932-ben kiadott *Natur und Geist* című kiadványokat.²² A berneucheni mozgalom bírálatában egyúttal megtaláljuk mindazt, amiért Járosi ennek a mozgalomnak a nyomvonalán haladt tovább. Kritikájában nyilvánvaló elfogultsággal szól arról, hogy a berneucheni mozgalom a liturgiai reformmozgalom irányai között a legjelentősebb, és véleményét a berneucheniek Ige-teológiájával, tanításuknak tiszta reformátori elveivel indokolja. Ha 1922-ben még főként Niebergall vonzotta Járosit Marburgba, az 1930-as években immár nem Niebergall felé és a liberális teológiára tekint, hanem az Althaus, Barth és Tillich által is képviselt újreformátori teológiára vagy Ige-teológiára.²³

A Járosi-féle liturgiareform ezután még hosszú évekig göröngyös úton haladt tovább. Hivatalos megbízást egy új istentiszteleti rend kidolgozására Járosi csak 1937-ben kapott, de a liturgia előkészítésénél már ott voltak körülötte az évek folyamán az Ige, az Egyház és a liturgia szeretetével megfertőzött diákjai és lelkész barátai. A következőkben látni fogjuk, hogy a liturgiareformba bevont munkatársak esetében valószínűleg nemcsak formális, hétköznapi szóhasználatban vett barátságról, hanem egy spirituális testvérközösségről beszélhetünk. Olyan munkatársak dolgozhattak együtt egy új nemzedék istentiszteleti rendjének kidolgozásán, akik tudományos igényességgel végezték munkájukat, de nem csupán íróasztal mellett, hanem megélt istentiszteletek megtartásával, kitartó közös imádkozással, egymás iránti felelősségtudattal, úgy, hogy az őszinte kritikát is vállalták.

Járosi Andor és a könyvek

■ A kérdésre, hogy miként juthatott el olyan gyorsan a berneucheni közösség liturgiája Járosihoz, az előző részben felvázoltak szerint azt válaszolhatnánk, hogy Járosi egyszerűen ápolta a marburgi egyetemen kialakított kapcsolatait, és ezek révén szerezte be mindig a legújabb irodalmat. Ehhez azonban elsősorban csilapíthatatlan tudományos kíváncsiságra, általában a könyvek szeretetére volt szükség, és nem utolsósorban meg kellett legyen az anyagi áldozat vállalására való hajlandóság is. Levelezései és életpályáját figyelemmel kísérő társainak valómásai arról tanúskodnak, hogy mindez fokozottan jellemezte Járosit. Járosi hihetetlen tudásszomja és az a szándéka, hogy tudásával az egyház megújulását szorgálja, szüntelenül újabbnál újabb kiadványok beszerzésére sarkalta őt.

Több, Járosi halálát követően közölt vallomásban arról olvashatunk, hogy Járosi szívesen ajánlott olvasnivalót diákjainak, munkatársainak. Benczúr László arra emlékszik vissza, hogy ha Járosi hosszabb utakra, konferenciákra utazott, mindig volt a táskájában 5-6 könyv, melyeket az út folyamán el is olvasott. Érdekes és színes Járosi „kézikönyvtárának” lajstroma: Tamásinak újonnan megjelent novellái, a *Magyar Csillag* legújabb száma, *Pásztortűz*, *Helikon*, valami né-

met teológiai tudományos munka, Guardini egyik liturgikus tanulmánya, aztán regények, Krúdy Gyulától vagy Carossától...²⁴ Impozáns kézikönyvtárát talán azért is hordozta magával Járosi, hogy a hosszú vonatutakat is kihasználva eleget tudjon tenni publicisztikai vállalásainak, hiszen pl. a *Pásztortűz*ben főként könyvismertetéseket publikált.²⁵ Benczúr vallomásának köszönhetően azon túl, hogy megtudhatjuk mit olvasott Járosi utazás közben, többek között tudomást szerzünk egy, a Járosi saját könyvtárának vagy az általa olvasott könyvek jegyzékének rekonstruálásában is segítséget nyújtó adatról: Járosi úgy olvasta a teológiai munkákat, hogy vékony kis vonalzó mentén aláhúzta a lényeges mondanivalót, a leglényegesebbet pedig a lap margójára kijegyzetelte.²⁶

Tavaszy Sándor szerint nem is kellett kérni tőle útbagazítást vagy könyvet, mert ő maga sietett segíteni, amint felfigyelt arra, hogy valaki új témával foglalkozik. Majd Tavasz így folytatja: „Mindig volt a táskájában vagy a zsebében valami olyan könyv, amire az illetőnek éppen szükséges volt. Nemcsak tudományos érdeklődésű férfi volt, hanem a tudományos munkát folyton segítő igazi szolgatárs volt, valósággal a tudományos élet misszionáriusának nevezhetjük.”²⁷

Kiss Bélával folytatott levelezésében számos alkalommal ajánl id. Kiss Béla figyelmébe irodalmat, amit be kellene szereznie.²⁸ A könyvbeszerzésre vonatkozó javaslatok kölcsönösök voltak, hiszen Kiss Bélában és közvetlen munkatársai között a könyvek szeretetére nézve is társakra talált. Volt rá példa, hogy a Kiss Béla és társai Nagyszebenből vásárolt új irodalommal lepték meg Járosi Andort. Járosi tehát a külföldi kapcsolatain kívül éppen a Brassó környékén szolgáló lelkesítársai révén is hozzájuthatott az új, németországi német nyelvű irodalomhoz.²⁹ Máskor a kölcsönadott könyveit kéri vissza id. Kiss Bélától, vagy éppen azt a tervét osztja meg munkatársával, hogy egyik vagy másik munkát le kellene fordítani, vagy éppen ismertetni kellene *Az Út* című folyóiratban.³⁰

Járosi Andor levelezésében egy sor teológiai és liturgikai szakkönyvet említ, de gyakran tesz említést irodalmi művekről, zenetörténeti munkákról vagy éppen szociológiai és néprajz jellegű kiadványokról. Tárgyunk szempontjából a liturgikai munkák jelentősek. Az elmúlt években előkerült néhány olyan könyv, melyben Járosi saját kezű aláírása olvasható, leggyakrabban a könyv beszerzésének évszámával együtt. Ezek a könyvek mind a Benczúr László által említett módon, leginkább ceruzával aláhúzott szövegrészekkel és széljegyzetekkel őrzik Járosi Andor kézjegyét. A könyvek között is különleges kincs a Járosi-liturgia alapját képező Michaelsbruderschaft által 1937-ben kiadott úrvacsorai agenda Járosi által végigjegyzetelt saját példánya.³¹ Az agenda éppen abban az évben jelent meg, amikor Járosi megkapta a hivatalos felkérést az új liturgia összeállítására. Nem valószínű, hogy Járosi még 1937-ben, tehát a megjelenés évében beszerezte az agendát, hiszen két másik liturgikai szakkönyv esetében így történt, amint a könyvek címlapján saját kézírásával bevezetett évszám is jelzi. Az egyik Hans Asmussen egyházi évről szóló könyve (1936)³², a másik pedig Gerhard Kunze, szintén az egyházi évről írt kis könyve (1937).³³

A Járosi kézjegyét őrző könyvek között ott találjuk a római katolikus liturgiai reformmozgalom neves teológusa, Romano Guardini írásait is. Két Guardini-kiadvány is ide sorolható, az egyik Guardini talán leghíresebb írása, a *Vom Geist der Liturgie*³⁴, a másik a *Liturgische Bildung*³⁵ című, a liturgikus neveléssel foglalkozó munkája. Mindkettőben kevés bejegyzés van, többnyire a jellegzetes Járosi-féle, vonalzóval vezetett ceruzás aláhúzások. A *Liturgische Bildung* című kötetben a legtöbb bejegyzés éppen a liturgia és szimbólum kapcsolatát taglaló

bekezdésnél található.³⁶ A liturgia és a szimbólum kapcsolatának kérdése azért is érdekelhette Járosit, mert a berneucheni mozgalom az ún. szimbolikus irányhoz tartozott.³⁷

Érdekes bejegyzés olvasható a Theodor Knolle és Wilhelm Stählin által szerkesztett, az egyházi évről szóló könyvében.³⁸ A könyvben nem található sok bejegyzés, csak néhány helyen aláhúzott részek és két rövidebb, valamint egy egész mondatos széljegyzet. A Rogate vasárnapjáról szóló bekezdésben Stählin azt taglalja, hogy amíg az előző (Kantate) vasárnap esetében nehezen található kapcsolat az óegyházi perikópák között, Rogate vasárnapjának témája és a napi evangélium közötti kapcsolat minden nehézség nélkül felimerhető (Jn 16, 23b-30). Azzal a szándékkal, hogy ezt a kapcsolatot még inkább kiemeljék, a berneucheni közösség egy összefoglaló ígét, a hét igéjét illesztett a perikópához. A részt Járosi a szokásos módon aláhúzta, széljegyzetbe pedig a következőket írta: „! A berneucheniek, akik nem tudtak mit kezdeni a többi vasárnap introitusának és perikópájának kapcsolatával, itt most ujjongva kiáltanak fel.”³⁹

Járosi Andor – a barát és testvér

■ A 20. század első felében a liturgiai reformmozgalmakat kísérve egymás után alakultak a protestáns lelki közösségek és testvérközösségek. Ma már nem ismeretlen az evangélikus életközösségek (Kommunität) létezése sem, olyan közösségek, melyeknek tagjai (férfiak, nők, családok) egy nagy családként a szerzetesi közösségek mintájára rendezték be közös életüket, melyben a spirituális naponkénti megélése az összekötő kapocs.⁴⁰ A testvérközösség ezzel szemben csak lelki közösség, tagjai (férfiak, nők) nem élnek együtt egy helyen, hanem a spirituális közösséget egymástól kisebb nagyobb földrajzi távolságokban élik meg. Járosi Andor közelébe került több ilyen lelki testvérközösségnek is. Jól ismerte a főként német anyanyelvűeket tömörítő Michaelsbruderschaft testvéreit, elveit és életvezetését. Másrészt ott lehetett az erdélyi református lelkészek körében alakult Vécsi Szövetség⁴¹ szolgálatának közvetlen közelében, melynek mintájára ő maga is alapított egy hasonló jellegű testvérközösséget, a Csernátfalusi Szövetséget.

Járosi Andor és a Michaelsbruderschaft testvérközösség közvetlen kapcsolataira még nincsenek adataink. De a közvetett kapcsolatnak számtalan nyomával találkozunk, ha figyelmesen vizsgáljuk Járosi liturgikai munkásságát, levelezését, különböző könyveinek bejegyzéseit, illetve egyéb korabeli iratokat. Járosinak a Michaelsbruderschaft közösséghez való kapcsolatának legbeszédesebb jele vitathatatlanul maga a megújított erdélyi evangélikus istentisztelet, melyet a Michaelsbruderschaft bölcsőjét jelentő berneucheni liturgia ihletett. Jelen dolgozat elején már felmerült a kérdés, hogy Járosi vajon miként szerezhette tudomást a berneucheni liturgiáról kialakulásának rögtön a kezdetén, és miként használhatta azt fel a kolozsvári gyülekezet istentiszteleti rendjének megújításához. Egyértelmű választ valószínűleg akkor kaphatnánk a fenti kérdésekre, ha több adatunk lenne Járosinak a marburgi tanulmányai során szerzett tapasztalatairól és kapcsolatairól.

Az mindenképpen érdekes, hogy Járosi éppen abban az időszakban tartózkodott Marburgban (1922–23), amikor a berneucheni közösség már ismert volt az egyetemen, hiszen már egy év eltelt az első, igen sikeres konferenciájuk óta, 1923-ban pedig Karl Bernhard Ritter már összeállította az első ágendáját.

A Michaelsbruderschaft testvéreivel való kapcsolatra vall Kiss Béla és Konrad Möckel, brassói szász evangélikus lelkész barátsága. Járosi elhurcolását követően Kiss Béla vette át a liturgia szerkesztésének vezetését, és 1949. augusztus 11-én Möckelt kérte fel az istentiszteleti élet megújulásáról szóló előadás megtartására a Csernátfaluban megrendezett lelkészkonferencián.⁴² Möckel tagja volt a Michaelsbruderschaft erdélyi konventjének, és 1958-ban többek között éppen a testvérközösségben folytatott, az akkori romániai vezetés számára titokzatos tevékenysége miatt, illetve komoly gyülekezetépítő, ifjúségnevelő munkája miatt indítottak ellene koncepciót, bebörtönözték, majd halálra ítélték.⁴³

Imre Lajos vallomásából tudjuk, hogy Járosi Andor nem vett részt tevékenyen az erdélyi református lelkészeknek a Michaelsbruderschaft közösséghez több tekintetben hasonló baráti szövetsége, a Vécsi Szövetség szolgálatában. Viszont szintén Imre Lajos vall arról is, hogy bár Járosi nem volt tagja a Szövetségnek, érdeklődött annak lényege és működése felől, és 25 éven keresztül, tehát 1923-tól, a Szövetség kezdeteitől fogva Járosi elhurcolásáig lehetőség szerint minden pénteken részt vett a baráti közösség Kolozsváron lakó tagjainak bibliaóráin „az ige tanulmányozására és együtt imádkozásra”.⁴⁴ Makkai Sándor kapcsolatot vélt felfedezni a Vécsi Szövetség által elindított református liturgiai reform és a Járosi által fémjelzett evangélikus liturgiai reform között, hiszen mindkettő az Ige-teológiában gyökerezett. A református lelkészekkel kialakult mély baráti kapcsolat és az imádság fontos szerepet játszhatott ebben a folyamatban, hiszen Járosi a közösségben szerzett lelki barátokkal „együtt imádkozta és élte át élete alapvető döntését, Megváltó Urának megtalálásában.”⁴⁵

Járosi számára igen fontos lehetett a Vécsi Szövetség révén szerzett baráti közösség. A Vécsi Szövetséghez fűződő viszonyára vonatkozóan rendelkezésünkre áll egy olyan adat, mely már továbbvezet minket egy hasonló baráti-testvérközösség megalapításához, melyet Járosi az evangélikus lelkésztársai és a liturgiareformban munkatársai körében szeretett volna elindítani. Kiss Bélához intézett egyik levelében ezt olvashatjuk: „Gyurka⁴⁶ augusztusban megy le. Jó volna, ha egy délutánban megállapodnátok, melyiken rendszeresen kijárna hozzátok, ezt Nikodémusz⁴⁷ Bácsival ki lehetne csinálni. Tartanátok bibliaórát, imaórát, és beszélgetnétek. De erről is szóval. Kettőtök barátságából kellene kinőnie »a csernátfalusi szövetségnek« (vécsi szövetség). Erről sem kell beszélni, hanem megcsinálni...”⁴⁸ A levél adatai azért is különlegesek, mert a keltezés éppen a Michaelsbruderschaft megalakulásának évére utal. Több olyan adatot olvashatunk Kiss Béla és Járosi Andor levelezésében, mely mind arra utal, hogy a Csernátfalusi Szövetségnek elnevezett testvérközösség működött. Olykor új, már Járosiékkal együttműködő tagok bevonásáról leveleznek, máskor arra kéri Kiss Bélát, hogy figyeljen jobban oda egyik vagy másik „testvérrre”. Jelen dolgotat kereteibe nem fér bele ennek a lelkészi-testvéri szövetségnek az ismertetése. Tárnyunkat közelebből érinti azonban egy másik adat, mely ismét a Michaelsbruderschaft és a Vécsi Szövetség tapasztalatainak ismeretére és a liturgikus megújulást kísérő imádkozó magatartásra utal. Egy keltezés és hely megnevezése nélkül írt levélben a következőket olvashatjuk: „[...] Mátyás Béla⁴⁹ írt egy hosszú levelet. [...] Arra kért, hogy Fülöppel⁵⁰, hárman, vagy ha Gyurka belemegy, négyen tartsunk egy időben egymásért imaórát. Én proponálom a szombat estét, amikor úgyis prédikációval, gyülekezettel, munkával van dolgunk. Ha jó az alkalom, írj Fülöpnek is, én is írok.”⁵¹ A levélben megbeszélte közös közbenjáró imádság gyakorlása jellemző a Vécsi Szövetség és a

Michaelsbruderschaft közösségének lelki életét is. A Vécsei Szövetség barátai péntek esteiken imádkoztak egymásért,⁵² és ezekre az alkalmakra járt el Járosi a Szövetség kolozsvári tagjaival. A Michaelsbruderschaft közösségében pedig szerda esteiken imádkoznak a testvérek egymásért.

Járosi Andor liturgiai munkássága nem választható el az evangéliumi hívő ember mindennapi élettapasztalataitól, de a mély lelki kapcsolatoktól, baráti és testvérközösségek jellemformáló hatásától sem. Amint a fentiekben láhattuk Járosi teológiai látását is éppen úgy formálták a marburgi tanulmányai, későbbi olvasmányai és a különböző testvérközösségekkel ápolt lelki kapcsolatai. Mindennek beérett a gyümölcse, még akkor is, ha Járosi sajnos ezt már nem élhette meg. Elhurcolása után a „testvérei”, a Csernátfalusi Szövetség tagjai és más buzgó lelkészek evangelizációkon, előadások segítségével, de nem utolsósorban hiteles mindennapi étellel és istentiszteleti magatartással segítették a megújított liturgia bevezetését. Úgy nevelték imádkozásra az erdélyi magyar evangélikus gyülekezeteket, hogy a közösségnek ereje volt hivatalos nyomtatott agenda nélkül is, a liturgia további reformjának megakadályozása ellenére is élő hitben élni. Örök emlék ez Járosi Andor és reformátor lelkű munkatársai előtt.

■ JEGYZETEK

1. *A Román Népköztársaságban lévő Zsinatpresbiteri Ág. Hitv. Evangélikus Egyház gyülekezeteinek istentiszteleti rendje.* 1951, h. n. *Evangélikus Énekeskönyv.* Kiadja a Román Népköztársaságban lévő Zsinatpresbiteri Ág. Hitv. Evangélikus Egyház, Kvár, 1955.
2. *Ágenda. A Romániai Szocialista Köztársaságban lévő Zsinatpresbiteri Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház lelkészei számára.* Kiadja a RSZK-ban lévő Zsinatpresbiteri Ág. Hitv. Evangélikus Egyház, Kolozsvár-Napoca 1981.
3. Kerékyártóné Bálint Imola Orsolya, evangélikus lelkész vezetéssel éppen abban az évben készítette elő, majd 2013-ban megvédte mesteri dolgozatát a Protestáns Teológiai Intézetben *Az 1948-as liturgikus istentiszteleti rend. Története, teológiai háttere és a bevezetés folyamata az erdélyi magyar evangélikus egyház gyakorlatában* címmel. A dolgozat előkészítésekor végzet kutatás alkalmával több liturgiatervezet került elő. Az írás hamarosan megjelenik nyomtatásban is.
4. Ludwig Heitmann-Karl Bernhard Ritter-Wilhelm Stählin (szerk.): *Der Deutsche Dom. Die Ordnung der deutschen Messe.* Zweite, neu bearbeitete Auflage, Johannes Stauda-Verlag, Kassel, é. n. [1937].
5. *Der Deutsche Dom. Liturgische Ordnung für Beichte und Feier des Hl. Abendmahls.* Tages- und Abendgebet. Hamburg, o. J. [1923]; Ernst Hofhansl: *Der eschatologische Ausblick im Eucharistiegebet der Kirche.* in: W. Pratscher/ G. Sauer (Hg.): *Die Kirche als historische und eschatologische Größe.* Festschrift für Kurt Niederwimmer zum 65. Geburtstag. Frankfurt/M. u.a. 1994. 269–281, itt 271; Herbert Goltzen: *Die eucharistische Feier.* Die Liturgie der evangelischen Messe und des Predigtgottesdienstes. Von Karl Bernhard Ritter. In: *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 7. (1962) Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1963. 92–95, itt 92. (Michaelsbruderschaft mappában); Alexander Deeg nem említi ezt az első ágendát. Ld. Alexander Deeg, *Das äußere Wort und seine liturgische Gestalt: Überlegungen zu einer evangelischen Fundamentalliturgik,* Wandenhoock-Ruprecht, Göttingen 2012, 270.
6. *Das Berneuchener Buch. Vom Anspruch des Evangeliums auf die Kirchen der Reformation.* Hrsg. von der Berneuchener Konferenz. Hamburg, 1926. Második kiadása Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1978. A kiadvány részletes ismertetését ld. Járosi Andor: *A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak.* Theologiai Tanulmányok 26. sz. Debrecen, 1933. 28–37; Walter Birnbaum: *Das Kultusproblem und die Liturgischen Bewegungen des 20. Jahrhunderts.* Band II. Die deutsche evangelische liturgische Bewegung. Katzmann-Verlag, Tübingen, 1970. 27–31.
7. *Das heilige Abendmahl.* (1926) Hofhansl 271.
8. A Marburgi Egyetem és a Michaelsbruderschaft kapcsolatáról vö. Uwe Kühneweg: *Evangélikus Michaelsbruderschaft* c. írását az egyetem honlapján: <http://universitaetskirche.de/evangelische-michaelsbruderschaft/> (Megnyitva 2017. július 10.)
9. A berneucheni mozgalom körül alakult közösségekről vö. Die Berneuchener Konferenz berneucheni mozgalom hivatalos honlapját: <http://www.klosterkirchberg.de/berneuchener-gemeinschaften/> (Megnyitva: 2017. július 29.). Továbbá vö. *Evangélikus Michaelsbruderschaft (EMB).* In: Ingrid Reimer: *Verbindliches Leben in Bruderschaften, Kommunitäten, Lebensgemeinschaften.* Mit einem einleitenden Beitrag von Helmut Claß und Selbstzeugnisse der Gemeinschaften. Quell Verlag, Stuttgart, 1986. 64–67.
10. *Die Ordnung der Messe. Ausgabe mit den musikalischen Formen des Ordinarius für Pfarrer, Chor und Gemeinde.* In: *Verbindung mit P. Karl Ferdinand Müller* herausgegeben von Dr. Karl Bernhard Ritter, Kirchenrat. Johannes Stauda-Verlag, Kassel, 1950.
11. A berneucheni javaslatok közül bekerül az általános lutheránus istentiszteleti gyakorlatba a berneucheni közösség által kidolgozott hét igéje és hét énekének javaslata.

12. Karl Bernhard Ritter: *Gebete für das Jahr der Kirche. Agende für alle Sonntage und Feiertage des Kirchenjahres*. Zweite, neubearbeitete Auflage, Johann Stauda-Verlag, Kassel, 1948.
13. William Nagel: *Geschichte des christlichen Gottesdienstes*. Sammlung Göschen, Bd. 1202/1202a, de Gruyter, Berlin, 1962. 192.
14. Kiss Béla: *Az új erdélyi magyar evangélikus istentiszteleti rend megteremtése* (Járosi Andor liturgiai munkássága). In: *Járosi Andor emlékezete*. Szerk. Veóress Imre. A *Lelkipásztor* c. folyóirat különszáma. Bp., 1949. 481–486.
15. „Ezen liturgiai igazságok világos tudása mellett kénytelen Járosi Andor átvenni a ragyogó prédikációk hatása alatt esztétikai élménnyé dermedt istentiszteletű kolozsvári gyülekezetet. Azonnal meg kellett kezdenie reformmozgalmát, és ezt egyidejűleg végzi tudományos, felvilágosító és gyakorlati formában.”. Vö. Kiss Béla: i.m. 482.
16. Dr. Sulyok István: *Kronológia*. 1918. X. 31. – 1929. XII. 31. In: Dr. Sulyok István – Dr. Fritz László: *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. I. Juventus Kiadás, Kvár, 1930. 247. Az erdélyi magyarság egyházszervezeteinek tíz éve. Uo. 68–71. itt 69.
17. Vö. Járosi Margit: *Járosi Andor portréja*. 1–15, itt 6. <http://www.evangelikus.hu/sites/default/files/J%C3%A1rosi%20Andor%20portr%C3%A9ja.pdf> (Megnyitva 2017. július 24.)
18. A rendtartást ismertető nyomtatott lap a Tiszai Egyházkerület vezetősége által 1943-ban a kolozsvári evangélikus gyülekezetben végzett kanonika vizitáció alkalmával készített jegyzőkönyvbe van beragasztva a jegyzőkönyv vonatkozó lapjai közé.
19. Frint Lajos szuperintendesnek az evangélikus teológiai hallgatókhoz intézett leveléhez vö. *61/1932, A zsinatpresbiteri evangélikus Szuperintendenstől*. Arad, 1932. február 2. A Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyházkerület Kerületi Levéltára, Kvár, 1932/4/26.
20. Járosi Andor: *A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak*. Különnyomat a Teológiai Szemle 1932. évi 2–6. számából. Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1933. 27–36, a mozgalom és liturgiájának kritikája 49–51.
21. Vö. Járosi: i.m. 4.
22. Uo. 34.
23. Uo. 49.
24. Vö. Benczúr László: „*Andor bácsi*”. In: *Járosi Andor emlékezete*. 443–451, 448.
25. Vö. Gaal György: „*Járosi Andor*” szócikk. In: Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. II Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1991. 490.
26. Vö. Benczúr 448.
27. Tavasz Sándor: *Járosi Andor tudományos élete és szolgálata*. In: *Járosi Andor emlékezete*. 460–461, itt 461.
28. „Jó lenne, ha meghozhatnád magadnak a Die evangelische Theologie sorozatból a Stefan Horst: Die systematische Theologie füzetet (Hallei árvaház-kiadó. 1927). Ez egy kis füzet, kb. 3 márkába kerül és Schleiermachers-től 1927-ig végigvezet a szisztematika teológián. Kitűnő összefoglalás, én a könyvtárat olvastam. Legközelebbi brassói alkalmat feltétlen keresd meg. Az összes mai szisztematikus problémánk (Otto, Barth stb.) benne van.” Vö. Járosi Andor levele Kiss Bélához, 1930. július 21. Járosi Andor Kiss Bélához intézett leveleit 2004-ben lefényképeztem le az akkor Járosi Margit tulajdonát képező Járosi-hagyatékból. A leveleket azóta a magyarországi Evangélikus Országos Levéltárnak adományozták az örökösök. Jelen írásban a másolatok alapján idézem a leveleket azok keltezési adataival.
29. Török László, csernátfalusi evangélikus lelkész a Kiss Béla emlékére összeállított kötetben jegyzett le egy visszaemlékezést, melyben arról olvashatunk, hogy Gillich Fülöp bácsfalusi lelkész, a szász evangélikusok által szervezett lelkészi konferenciáról jövet Nagyszébenben német nyelvű teológiai könyveket vásárolt. A visszaemlékezés szerint Kiss Béla felvetette, hogy Kolozsvárra is el kell juttatni postával a könyvekből, amire Raduch György, a társaságban jelen lévő akkori barcaújfalusi evangélikus lelkész így válaszolt: „Nem szükséges... Holnapután Kolozsvárra utazom rokont látni, én majd elviszem az Andornak szánt példányokat s a teológiára is beadom Tavasz professzornak. Csak ír listát, majd elintézem.” Vö. Török László: *Hullócsillagok fényében*. In memoriam dr. Kiss Béla (1905–1951). In: Török László (szerk): Dr. Kiss Béla: *Hétfalusi arcok*. Csernátfalusi Evangélikus Egyházközség és Disz Típo Kft., Négyfalu, 2001. 125–126.
30. Járosi arról tudósítja Kiss Bélát, hogy Opfermann Ernő lefordította Paul Althaus úrvacsoráról szóló könyvét, és Járosi éppen ismertetőt készít róla. Vö. Járosi Andor levele Kiss Bélához, 1937. február 18; Járosi arról ír, hogy le szeretné fordítani Rudolf Otto *Das Heilige* című munkáját Kiss Bélával és Szász Vilmossal. Vö. Járosi Andor levele Kiss Bélához, 1933. június 19.
31. Az agenda jelenleg az Evangélikus Országos Levéltárban található a Járosi-anyag iratai között.
32. Hans Asmussen: *Das Kirchenjahr* Gottesdienstlehre. II. Chr. Kaiser Verlag, München, 1936. Járosi Andor saját példánya, magángyűjtemény.
33. Gerhard Kunze: *Das Kirchenjahr als Lebensordnung*. Furche-Verlag, Berlin, 1937. Járosi Andor saját példánya, magángyűjtemény.
34. Romano Guardini: *Vom Geist der Liturgie*. Ildefons Herwegen, Ecclesia orans. Zur Einführung in den Geist der Liturgie, erstes Bändchen, Achten bis zwölfte durchgesehene Auflage, Herder & Co, G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau, 1922. Járosi Andor saját példánya, magángyűjtemény.
35. Romano Guardini: *Liturgische Bildung. Versuche*. Verlag Deutsches Quickbornhaus, Burg Rothenfels am Main, 1923. Járosi Andor saját példánya, magángyűjtemény.
36. „Menschliche“ Haltung ist also „symbolische“ Haltung. Vom Träger aus gesehen aktiv-symbolisch, offenbarend, mitteilend. Rezeptiv-symbolisch, verstehend und empfangend von Schauenden aus. Symbolschaffend und symbolschauend steht der Mensch in der Liturgie. Er betet und handelt *mit Seele* und *Leib* in einem. Mit dem beseelten Leib; mit der im Leib sich ausdrückenden Seele. Schon im „Wort“ geschieht das. Darin vollzieht sich die erste Verleiblichung des seelischen Inneren: Der Mensch spricht und hört. Es

- geschieht in jeder Gebärde und Haltung; Die Haltung ist entwickelte Verleiblichung des Seeleninneren; der Mensch drückt aus und versteht. Vö. R. Guardini. Uo. 23.
37. Vö. Járosi: i. m. 27–36.
38. Theodor Knolle – Wilhelm Stählin (Hrsg.): *Das Kirchenjahr. Eine Denkschrift über die Kirchliche Ordnung des Jahres*. Im Auftrag des Niedersächsischen Liturgischen Konferenz und des Berneuchener Kreises. Im Bärenreiter-Verlag zu Kassel, 1934.
39. Uo. 74.
40. A különböző evangélikus közösségekről vö. az EKD honlapját: https://www.ekd.de/kommunitaeten_1997_kloster9.html
41. A Vécsei Szövetségéről vö. dr. Nagy Géza: *Tizenöt év a Lelki Egyház szolgálatban*. In: Nagy Géza: *Akik kősziklára építettek*. Kvár, 1937. 221–241; Fekete Károly: *A Vécsei Szövetség*. Lelkipásztorok barátsága az elidegenedés sodrásában. In: Fekete Károly: *Tudománnyal és a hit pajzsával*. Válogatott Makkai-tanulmányok. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kvár, 2008, 22–30.
42. Vö. Kiss Béla: *Az augusztus 9–12-i nyári lelkeszi konferencia munkarendje*. (Tervezet) Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház Kerületi Levéltára, 1949/10/10. Mőckelt előadásaira emlékszik vissza Kovács László hosszúfalusi lelkipásztor is, vö. Kovács László: *Emlékek dr. Kiss Béla teol. tanárról, a Csernátfalusi Evangélikus Egyházközség 50 éve elhunyt lelkeszéről*. In: Török László: i. m. 156–171, itt 169.
43. Konrad Mőckel 1934-ben egy tetsvérközösséget alapított „Frecker Kreis” néven, mellyel az egyház megújítása volt a célja. A testvérközösség később beolvadt az Michaelsbruderschaft erdélyi konventjébe. Vö. Michael Kroner: *Pfarrer Konrad Mőckel – ein Leben für eine lebendige christlich-sächsische Gemeinschaft*. Siebenbürgische Zeitung. Zeitung der Gemeinschaften der Siebenbürger Sachsen 2011. november 28. <https://www.siebenbuerger.de/zeitung/artikel/kultur/11700-pfarrer-konrad-moeckel-ein-leben-fuer.html> (Megnyitva 2017. július 30.)
44. Imre Lajos: *Járosi Andor és a Kolozsvári Református Teológiai Fakultás*. In: *Járosi Andor emlékére*. 466–469, itt 467.
45. Makkai Sándor: *Járosi Andor erdélyisége*. In: *Járosi Andor emlékére*. 462–463, itt 462.
46. Raduch György brassói evangélikus segédlelkész, majd barcaújfalusi lelkész.
47. Nikodémusz Károly, brassói evangélikus lelkész, író, szerkesztő. Vö. Szabó Sámuel: „Nikodémusz Károly” szócikk. In: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. IV Főszerk. Dávid Gyula. Kriterion Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Buk.–Kvár, 2002. 207.
48. Járosi Andor Kiss Bélához intézett levele, 1931. július 7.
49. Mátyás Béla pürkereci evangélikus lelkész.
50. Gillich Fülöp bácsfalusi evangélikus lelkész.
51. Járosi Andor levele Kiss Bélához, é.n., h.n.
52. Vö. *A Vécsei Szövetség határozatai*. In: Fekete Károly: i. m. 27. (lábjegyzet 4. pont).

